

SZILÁGYI MÁRTON

Archaikum és modernitás

(Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*)

Kemény Zsigmond elsőként megjelent regénye, a *Gyulai Pál*¹ nem tartozik szerzőjének a legtöbb értelmezést kiváltó művei közé.² Recepcióját áttekintve egy dolog bizonyosan feltűnik: ez az 1847-ben megjelent könyv³ az irodalomtörténeti tradícióban alig-alig mérődött hozzá az 1840-es évek magyar epikai terméséhez.⁴ Az értelmezések fő iránya inkább az életmű későbbi fejleményeinek a közegében kívánta elhelyezni a regényt – s ennek relevanciája nyilván nem is vonható kétségbe.⁵ Mindazonáltal érdemes talán ebből a háttérbe szorított nézőpontból is rápillantani Kemény művére, hátha így eljuthatunk néhány, eddig nem szembetűnő megfigyeléshez.

Ennek a méltán az „egyik legkülönösebb magyar romantikus regény”-nek nevezhető⁶ alkotásnak az egyik feltétlenül értelmezendő sajátossága a témaválasztásban rejlik, pontosabban abban, hogy milyen módon képes a történelmi hűséget és imaginációt éppen egy, a 16. század végi erdélyi témával összekapcsolni. Persze Kemény későbbi életművének fényében nem túlságosan meglepő az erdélyi fejedelemség idő-

¹ A következőkben a regényt az alábbi kiadás alapján idézem: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, I–II. kötet, s. a. r. TÓTH Gyula, bevezető tanulmány BARTA János, Bp., Szépirodalmi, 1967. A regénynek a korábbi szövegközléseket felülbíráló, legújabb edíciója megfontolandó érveket sorakoztat föl az 1967-es kiadás kritikájaként: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, I–II. kötet, s. a. r. DOBÁS Kata, Bp., Napkút, 2011.

² Megjegyzendő viszont, hogy a Kemény regényeire vonatkozó, nem túl nagy terjedelmű angol nyelvű recepció is éppen ezt a művet emelte ki egy afirmatív elemzés keretében: Thomas Ezekiel COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as Subversion of Form = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 184–203.

³ Kemény regénye öt kötetben jelent meg, az utolsó 1847 decemberében. A megjelenés pontos adatait lásd SZINNYEI Ferenc, *Kemény Zsigmond munkássága a szabadságharcig*, Bp., Stephanum, 1924, 12. Önálló recenzió az első két kötet megjelenése után jelent meg róla: BÁNFFAY [Simon], *Gyulai Pál* [recenzió], *Társal-kodó*, 1847. május 20., 40. szám, 153.

⁴ Ennek a lehetőségét, mi több, szükségességét már évtizedekkel ezelőtt felvetette egy recenzió: „Vagy arra [ti. kellene választ keresni – Sz. M.], hogy Kemény szépprózája eszmetörténetileg hol és hogyan kapcsolódik a kor hazai és európai szépirodalmához? Pl. a *Gyulai Pál*ban megpendített eszmék az egyéni magatartásformák és a különféle hatalomformák lehetséges viszony-variációiról, hogyan viszonyulnak akár a *Kegyenc*, akár a hugói drámák hasonló kérdésfeltevéseihez?” RIGÓ László, *Kemény Zsigmond: Gyulai Pál* [recenzió], *ItK*, 1968/5, 577.

⁵ Ez jellemzi például a szakirodalomban fontos bemérési pontot jelentő Péterfy Jenő-tanulmányt is: PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond, mint regényíró = Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*, Bp., Kisfaludy-Társaság, Franklin-Társulat, 1901, I, 106–159.

⁶ A kifejezés forrása: HOJÁK Gergely, „A fejedelem arcképe”: *Kép, poézis, erkölcs Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében = Az olvasás labirintusában: Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. BEDNANICS Gábor, HANSÁGI Ágnes, VADERNA Gábor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány – Ráció, 2013, 308.

szakába helyezett cselekménybonyolítás, de a regény megjelenésének pillanatában a választásnak még komoly tétje volt. Figyelemre méltó, hogy a *Gyulai Pálról* megjelent egyetlen recenzió is azzal kezdi a regény méltatását, hogy az felfedezte olvasói számára – persze Jósika Miklós nyomán – az erdélyi történelem azon belül a fejedelemség időszakát.⁷ Természetesen Jósika *Abafi* (1836) című regénye alkalmazta először és nagy hatással a Báthory Zsigmond uralkodásának időszakára helyezett szüzsét, s noha Kemény látszólag ezt folytatja, voltaképpen jelentős módosításokat hajtott végre Jósikához képest. Jósika a regényét egy fiktív hős köré rendezte el, ilyenformán nála Báthory mellékszereplő, de ebbéli minőségében inkább toposzként fogható föl: személyében a zsarnok uralkodó körvonalai rajzolódnak ki, s vetülnek rá az Abafi Olivér jellemfejlődésére épülő narratívára.⁸ Kemény számára ugyan szintén nem Báthory Zsigmond a főhős, viszont feltűnő módon kiemeli a fejedelmet a zsarnok toposzából, hiszen a regény egy olyan szűk időszakot ábrázol, amelyben Báthory még nem zsarnok: Keménynél inkább az válik problémává, hogy az Erdély irányítására magát késznek és alkalmasnak tartó Báthory milyen külsődleges manipulációk közepette válik szinte saját maga számára is észrevétlenül a zsarnoki uralkodás megtettesítőjévé – s mindezt Kemény úgy oldja meg, hogy a folyamat végkifejletét voltaképpen nem is ábrázolja, legföljebb röviden utal rá.

A *Gyulai Pál* kezdeményező ereje éppen abban lehetett, hogy az erdélyi fejedelemség történetének időszakában, a Báthory Zsigmond uralkodásának idejére datálható történeti eseményekben felfedezte ezt a tematikus tradíciót, s a magyar történelem parabolikus ábrázolásának lehetséges megfelelőjét mutatta fel az erdélyi történelemben. A kezdeményezés hatására utal, hogy a későbbiekben többen is megpróbálták epikai formában, csak éppen más főhős köré rendezve ábrázolni ezt a történeti szituációt az 1840-es, de különösen az 1850-es években. Legelőször is Jósika Miklós, akinek *Jósika István* című regénye, egy, Keménytől is emlegetett szereplőt állított a középpontba, majd később a *Székely Katalin* című elbeszélést publikáló Kuthy Lajos, valamint az *Erdély vészcstillaga* című regényt kiadó P. Szathmáry Károly, hogy csak néhány jelentősebb művet említek.⁹ Mindezt aligha lehet csupán az erdélyi történelemre irányuló, ekkor felébredő érdeklődéssel megmagyarázni.

⁷ „Tudjuk ugyan homályosan azt, hogy voltak idők, midőn a’ kis Erdély Európa politikai szinpadán olly szerepet játszott, hogy a’ török, a’ német s a’ római udvar – nem épen rég mult időben a’ leghatalmasabbak – vágytak szövetségeért, de hogy e’ politikai állás okát fürkésznők, erre időt nem fordítottunk. Pedig hogy Erdély története minden tekintetben igen érdekes jeleneteket rejt magában, arra ha egyéb nem is, de figyelmeztetett Jósika regényeinek legjobbjában az »Utolsó Báthori«-ban s jelenleg Kemény Zsigmond »Gyulai Pál«-ban.” BÁNYFAY, *i. m.*, 153.

⁸ HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 23–58. Vö. még MARGÓCSY István, *Erkölc és dekorum: Jósika Miklós regényírói útkeresése = M. I., „a férfikor nyarában...”: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 189–213.

⁹ A tárgy történeti sorozatot részletesebben lásd VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007, 174.

Sajnos, a *Gyulai Pálra* vonatkozó, egykorú recepciós adatok túlságosan gyérek ahhoz, hogy a témaválasztás kérdésére egyértelmű választ remélhetnénk, de bizonyos következtetések mégiscsak megkockáztathatók. Az 1830-as évek irodalmi terméséhez tartozott hozzá a fiatal Szigligeti Ede drámája, a *Pókaiak* (bemutatója 1838. szeptember 19-én volt a pesti magyar színházban). A Pókai-fiúk történetének a visszhangja felbukkan Kemény regényében is: Balázs, a börtönőr idézi fel, hogy Báthory István az ellene lázadó két Pókai-fivér közül csak az egyiket akarván kivégezni, az anyára, Pókainéra bízta rá, ki is haljon meg, s ki maradjon életben.¹⁰ Mivel erről a színdarabról, a fogadtatásáról, a cenzúráztatásáról és az átdolgozásáról sokkal több adatunk van, mint a regényről, jól kirajzolódik, hogy a dráma első változatának politikai mondanivalóját az színezte át, vajon Báthory István személyében jogosan ábrázolt-e a szerző zsarnokot vagy sem. Az 1838-as bemutatóról szóló besúgói jelentés azt is világossá tette, hogy a legzajosabb tapsvihár akkor tört ki az előadás alatt, amikor Pókainé szájából a Wesselényi Miklós ügyében eljáró bíróság érvei hangoztak el. Ehhez járult hozzá az is, hogy az éppen fogságban ülő Kossuth – névtelenül – egy, a Társalkodóban megjelentetett levelében a „magyar egység”, tehát az Erdély és Magyarország közti unió szorgalmazását tekintette a darab legfontosabb üzenetének, s Szigligeti e megjegyzés szellemében módosított is a szövegen.¹¹ A Szigligeti-darabra vonatkozó adatok persze nem magyarázzák meg automatikusan Kemény regényét, de egy valamit valószínűsítnek: mivel a felhasználó szüzsé kellő mértékben és felismerhetően alkalmazta a zsarnoki uralkodó toposzát, ezáltal már nem Báthory Istvánra, hanem Báthory Zsigmondra alkalmazva, Kemény regénye beilleszthetőnek bizonyult az egykori olvasó számára egy ilyen történelmi tapasztalat megfogalmazásába. Hogy egy ilyen típusú beállítódás létezhetett a korszakban irodalmi hatáseffektusként, azt egy másik műnem, a líra esetében Borbély Szilárd valószínűsítette Garay János *Kont* című balladája kapcsán.¹² Ez a folyamat pedig lejátszódhatott a *Gyulai Pál* esetében is: megnövelhette a regény aktualitását és megadhatta a kódot arra, hogy a 16. századi témát parabolikusan, a jelenre vonatkoztathassák az 1840-es években.

Innen nézvést azonban nem azt érdemes firtatni, hogyan s mennyire képes Kemény regénye aktiválni egy valószínűsíthető olvasatot. Sokkal érdekesebb az, hogy a *Gyulai Pál* miképpen játssza ki ezt a jelentéstulajdonítást, azaz Kemény milyen kom-

¹⁰ „Emlékezem a szentpáli csata következéseire, s hogy mily szigorúan büntette István öfensége mindazt, mit pártütésnek, lázadásnak, kormány elleni rugózásnak neveznek. Szegény Pókai testvérek! Öregapám náluk volt udvarbíró, s mindig könnyezve beszél el nekem, mi jó, jámboréletű urak valának. Egyiknek közülük meg kellett halni: ezt az igazság kívánta, hogy melyik, anyjukra volt bízva.” KEMÉNY, *i. m.*, (1967), I, 468.

¹¹ A darab alakulásának történetét részletesen feldolgozta: PAJKOSSY Gábor, *Történelmi szüzsé, színdarab, közönség, politika (Szigligeti: Pókaiak) = A pesti polgár: Tanulmányok Vörös Károly emlékére*, szerk. GYÁNI Gábor, PAJKOSSY Gábor, Debrecen, Csokonai, 1999, 43–56.

¹² BORBÉLY Szilárd, *A fikció historizálásáról: Arany ál-Kont-versének genealógiája kapcsán* = B. Sz., *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai, 2006, 180–198.

pozíciós megoldásokkal tudja a művét többretegűvé tenni, s ezzel, miközben felidézi, hogyan tudja egyúttal meg is haladni a zsarnok figurája köré épített fikciót.¹³ Ebben nyilván fontos szerepet játszik Kemény forráshasználatának következetessége, azaz a történeti adatokhoz való ragaszkodás, és az, hogy Kemény nem elégedett meg egyetlen átfogó forrással. A *Gyulai Pál*hoz nagyban hozzájárult, hogy rendelkezésre állt egy nagy terjedelmű, részletes elbeszélő forrás, Bethlen Farkas latin nyelvű munkája, amely a regény szüzséjét is megadta, ám Kemény ezzel nem elégedett meg. A regényben az író felléptetett mellékszereplőként más krónikásokat is (Brutus, Kovacsóczy) – ami egyértelműen fel is hívja a figyelmet a tőlük származó történeti munkák és a regény szövege közötti intertextuális kapcsolatra.¹⁴ Vagyis a regény alapvetően el tudott számolni a saját valóságalapjával (vagy legalábbis annak a történeti tudatban élő illúziójával). Ezen belül, a finom módosításokban ragadható meg Kemény kompozíciós technikája.

Kemény Gyulai Pált tette címszereplővé, azaz egy olyan személyt, akinek történetisége ugyan nem kérdéses, s pályafutása és sorsa is megtalálható az alapul vett Bethlen Farkas-féle krónikában, ám összességében nem túl jelentős mellékszereplője a korszaknak. Mi több, sajátos feszültséget kölcsönöz a regénynek, hogy a címszereplő jelenléte a regény szövegében nem folyamatos, azaz voltaképpen nem is tekinthető központi figurának; s ami igazán feltűnő, még halála (meggyilkolása) sincs ábrázolva a könyvben, csak egy krónikás jellegű rövid lezárás említi meg. Ezen a ponton Kemény még radikálisabb prózapoétikai eszközt alkalmaz, mint Eötvös a *Magyarország 1514-ben* című, a *Gyulai Pállal* szinte párhuzamosan megjelent regényében, ahol a narráció és az ábrázolás technikája miatt határozottan ki van iktatva egy Dózsa köré épülő regény lehetősége.¹⁵ Kemény ugyanis a címadással látszólag megőrzi Gyulai centrális szerepét, s ezzel erőteljesen el is téríti mindazon olvasói elvárásokat, amelyek az uralkodó, Báthory Zsigmond zsarnokká válásának folyamatát magának a fejedelemelek az eleve adva lévő vagy éppen kialakulásában megragadható jellemszerkezetében vélték volna felfedezni. A hangsúly ezáltal nemcsak egy mellékszereplőre helyeződik át, hanem képes bemutatni egy, a hűség erényéből kiinduló, mégis öncsalásra épülő életpálya tragikus menetét is: Gyulai Pál a Báthory Istvánnak tett ígéretéhez ragaszkodva a végsőkig szolgálni igyekszik Báthory Zsigmondot, s minden áron meg akarja óvni az uralkodását minden veszélytől. Ezért kénytelen az intrika eszközához nyúlni,

¹³ Arról, hogy Kemény tudatában volt egy ilyen hagyománynak, árulkodik egyik, a regény készüléséről beszámoló levelének elszólása is: „Báthori Zsigmondnak mellékszerepe van, egybebarant 1591ben (regényem kezdetén) 19 éves s még nem kegyetlen, – csak kicsapongó és áhitatos.” *Kemény Jósika Miklósnak*, Nagyenyed, 1846. jan. 9. = *Kemény Zsigmond levelezése*, s. a. r. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi – ELTE, 2007, 65.

¹⁴ A regény forráshasználatára alapvetően lásd LOÓSZ István, *Adatok Kemény Zsigmond Gyulai Pál-jának forrásaihoz*, ItK, 1906/1, 14–41. Vö. még BARTA János, *Kemény Zsigmond = KEMÉNY, Gyulai Pál*, (1967), i. m., I, 5–90, különösen: 57–63.

¹⁵ Ez utóbbiról bővebben SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa. Eötvös József: Magyarország 1514-ben* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 211–230.

s így lesz kezdetben csak letartóztatója az olasz karmesternek, Sennónak, hogy aztán egy tragikus döntéssel a meggyilkolását is ő rendelje el.

Gyulai életének a tragikumai azonban nem csupán az erényhez való ragaszkodás paradox helyzetéből fakad, hanem egy alapvetően téves helyzetfelismerésből is: úgy véli, a fejedelem kegyenceként irányíthatja és befolyásolhatja a saját sorsának irányítására képesnek gondolt Erdély belső viszonyait, s eszközei és befolyása elegendőek ahhoz, hogy a legfőbb veszélyt, a fejedelem riválisának gondolt nagybátyját, Báthory Boldizsárt kiiktassa a hatalom közeléből. Ez az elképzelés nem csupán Gyulai illúziója: mind Zsigmond, mind pedig Boldizsár saját akaratának és pozíciójának szilárdságában hisz – miközben a regény annak a rémítő lehetőségét rajzolja föl aprólékosan és részletesen, hogy az eseményeket kívülről és mások irányítják. Ráadásul kétfelől és egymás ellenében hatva: egyfelől a prágai központú magyar királyi udvar akaratát képviselő jezsuita gyóntató, Alfonso, másfelől a konspiratív módon és hatékonyan szervezett török párt, a muderrisek, akiknek az élére a fejedelem bizalmasa, az addig kiismerhetetlen és veszélytelenül bohókásnak látszó Gergely diák lép a regény közepe táján. Mindkét megbízó, a magyar király és a török szultán is a saját befolyási övezetének tekinti Erdélyt, s magához akarja csatolni a fejedelemséget. A Negyedik rész elején olyan részletesen leírt titkos gyűlése a muderriseknek ezért sem hibája, hanem szerves része a kompozíciónak:¹⁶ hiszen éppen ezáltal tárulhat fel az a csapdahelyzet, amelyben úgy vergődik Erdély, hogy nincs is tudatában az autonómiáját végzetesen megakadályozó erőknek, s éppen ezáltal mutatkozhat meg a véletlennek tűnő események láncolatában benne rejlő, kiiktathatatlan végzetszerűség is. Gyulai ezért és így válhat saját sorsának mellékszereplőjévé, látszólagos címszereplőként is hordozva tökéletes kiszolgáltatottságát.

Kemény regényének igazi tétje ilyenformán nem a hatalom birtoklásának tudata és feladata, hanem csupán annak illúziója: mindez ráadásul a kegyenclét viszonylatában. Gyulai ugyanakkor fel van ruházva az intellektuális lét bizonyos attribútumaival is: filozófusokat olvas, s a könyvekben való elmélyülés jellemzi magányos reggeli óráit. Ez persze összhangban van a Gyulairól fennmaradt krónikás hagyománnyal, hiszen eszerint ő a padovai egyetemen folytatott tanulmányokat, de ennél többet is jelent. Főlerősíti a regénynek azt a sugallatát, amely a cselekvényben egy „művész-

¹⁶ Megítélésem szerint ezért nincs teljesen igaza Nagy Miklósnak, amikor egy recenziójában a regény szerkezetét a következőképpen kritizálta, Barta Jánossal polemizálva: „Kemény formabontása az én szememben kevésbé előremutató jelenség, mint a bevezető értékelése szerint. A sokféle előadói magatartás (vallomás, nyugodt elbeszélés, személytelen értékelés, krónikás szárazság) nem forr össze magasabb harmóniában, mert a *Gyulai Pál* szerzőjére még a tervszerűtlenség, az egyes jelenetek öncélú megalkotása jellemző. Főalakjának önmarcangolása a végzetes tett után, vágya lelkiegyensúlya visszanyerésére, katharizisa, sőt halála mind elsikkad, ellenben mellékszereplőinek (pl. Sofronia) további élete, súlytalan események (a muderrisek ítélkezései, számonkérései) a színész-intrikák részletes meglevenítést nyernek.” NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*: Gyulai Pál [recenzió], Kortárs, 1968/8, 1327. Megjegyzem, Nagy Miklós logikája arra vezethető vissza, hogy ő a címszereplő Gyulait gondolja centrális alaknak, s mivel ezzel az előfeltevéssel nem egyezik meg az olvasói tapasztalata, hibásnak érzi a kompozíciót.

regény” kereteit is megjeleníti. A Gyulafehérváron jelen lévő olasz származású színészek és zenészek sorsa ugyanis a színházi illúzió látszólagos mindenhatósága és a törekeny kiszolgáltatottság közti állapot variációit mutatja fel, s az értelmiségi, művészi tevékenység teljes esélytelenségét jeleníti meg a nagyhatalmi politikai intrika közegében. A regényben jelentősebb szerepet kapó művészek egyike sem vesz részt a hatalmi játszmákban – nincsenek is tudatában az események titkos mozgatórugóinak –, s így lesznek tehetetlen eszközei a sötét machinációknak, ellenállási lehetőségeik pedig voltaképpen mind kudarcot vallanak, s közülük ketten is erőszakos halált halnak. Sennót megfojtják a börtönben, Gengát pedig egy párbajban ledöfi Gergely diák.

A helyzet „értelmiségi” eszközökkel való megoldásának reménytelenségét nemcsak ez mutatja, hanem Senno feleségének, Eleonórának a figurája is. A nő voltaképpen a regényben három, egymástól még a nevében is különböző személyiségként jelenik meg (Eleonóra, Tiefenbach grófné, Anna nővér), a férjét rajongva szerető, szemérmes asszony, majd a bosszúszomjas, magát prostituálni is hajlandó nő, illetve a vezeklő zárdafőnök egymásra következése az egymással összeegyeztethetetlen identitásoknak, a személyiség széthullásának az ábrázolása, ami a hatalmi szféra csapdahelyzetének erkölcsi következményének is tekinthető. Ez ellenpontozza leginkább Gyulai aggályos és görcsös ragaszkodását saját személyiségének vezérelvéhez, a hűséghez. Ez a két, egymástól eltérő stratégia egyrészt egymás ellenében hat (Gyulai adja ki a parancsot Senno megölésére, s Eleonóra a bosszú érdekében válik Gyulai meggyilkolásának eszközévé), de mindkettő a pusztuláshoz vezet: az erőszakos halálhoz vagy a személyiség széteséséhez a személyes élet szintjén. Az uralkodó és az ország számára pedig a feltartóztatni kívánt romlás nyilvánvaló jeleiként mutatkoznak a közösség szintjén – ez utóbbit a regényvégi, krónikás jellegű összefoglalások és a folyamatos előretalások teszik egyértelművé.

A regény mindezt egy, a feszültséget folyamatosan fenntartani képes, bonyolult narratív szerkezet kiépítésével kapcsolja össze. Kemény lemond a kézenfekvően alkalmazható, kalandregény szerkezetű, románcos nagyszerkezet lehetőségéről,¹⁷ s az így előálló, sokkal összetettebb narratív szerkezet egyik legfontosabb eleme a narráció rafinált bonyolultsága lesz. A felbontott (késleltetett, illetve töredezett) időbeliség mellett kiemelt szerepe lesz a narrátori hangnak, amely egyfelől teljesen uralni látszik az elmondott cselekvény elhallgatott és kiemelt elemeit, ugyanakkor viszont erősen korlátozva van a szereplők rejtett szándékainak az ismeretlensége miatt.¹⁸ Ennek a narrátori pozíciónak része a történet elmondottságának folyamatos érzékeltetése, s

¹⁷ Azaz nem választja azt az utat, amelyet Jósika Miklós kapcsán Margócsy István így jellemez: „Jósika, úgy látom, első regényeivel gátlástalan kalandregény-íróként kívánt érvényesülni (a legfontosabb példa: az *Abafit* is zavartalanul lehet pusztán erotikus kalandregényként olvasni!), ...” MARGÓCSY, *i. m.*, 212. Ezt erősíti Nyilasy Balázs elemzése, amely Kemény regényei kapcsán azt regisztrálja, hogy ezekben nem mutatható ki a románcosság: NYILASY Balázs, *A 19. századi modern magyar románc*, Bp., Argumentum, 2011, 300.

¹⁸ A regény alapos szerkezeti elemzését lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 97–130.

annak állandó – bár a történet előrehaladtával némileg csökkenő mértékű – alkalmazása, hogy közvetlen kapcsolat van az elbeszélés és az elbeszélés utóidejűsége között. Ezek a nyílt utalások egyfelől persze a regény ironikus hangütésével függenek össze (külön elemzésre lenne méltó, hogyan s mely szereplő jellemzésében mutatható ki a narrátornak a jellemet és a magatartást többrétegűnek bemutató iróniája), másfelől erősíthették azt az olvasói tapasztalatot, amely a 16. századi erdélyi történeti témát az egykorú aktualitás parabolisztikus jelzéseként fogta föl, annak ellenére is, hogy a regény hatásmechanizmusa ennél sokkal bonyolultabbnak mutatkozott.

A két eltérő korszaknak a narrátori szöveg révén történő összekapcsolására csupán két látványos példát idéznék. A 16. századi gyulafehérvári börtön kapcsán Dessewffy Emil és Eötvös József eltérő „törvényhatósági” felfogására asszociál egy narrátori megjegyzés, ám úgy, hogy mindezt „a történelmi iskola és kodifikáció” ellentétére vetíti rá.¹⁹ A rövid megjegyzés több mindent is magába sűrít. Ez utóbbi szembenállást 1842-ben éppen Kemény fejtette ki, az Erdélyi Híradóban megjelent cikkében,²⁰ ahol egyébként Dessewffy és Eötvös neve nem szerepel. A két név vitapozíciója viszont már 1845-re utal, amikor is a Budapesti Híradóban Dessewffy Eötvösnek a Pesti Hírlapban kifejtett nézeteit vitatta több cikkben, s a polémia az Eötvöستől „törvényhozási központosítás”-nak nevezett javaslat körül forgott – ez pedig a centralista elvrendszer egyik változatának a konzervatív oldalról történő kritikájának volt a mellékterepe.²¹ Mindenesetre az összetett regénybéli utalás egyértelműen visszavezet az életmű publicisztikai részéhez és a regény megírásának recens, politikai kontextusához. A másik példa a Heves és Szatmár megyei tisztújítások botrányos körülményeire céloz.²² Szatmár említése nem véletlen: az 1841-es, hírhedt, véres összecsapásokhoz vezető tisztújításról, amely egyébként a szatmári „12 pont” megbuktatásához vezetett, éppen Kemény írt cikket a Nemzeti Társalkodóba.²³ Ez a két locus persze a regény első felében szerepel. Szegedy-Maszák Mihály ennek kapcsán joggal állapítja meg, hogy itt az „elbeszélő mindegyik esetben a történetbefogadó tapasztalataira hivatkozik, azzal a hallgatólagoz előföltévéssel, hogy

¹⁹ „Adja az ég, hogy a történelmi iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb szintoly összhangzó meggyőződésre emelkedhessenek a törvényhatósági rendszer árnyoldalai iránt, mint amily biztosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölébredést okozni!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, (1967), i. m., I, 185.

²⁰ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola* = K. Zs., *Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, s. a. r. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983, 18–31.

²¹ A két név felbukkanása nyilván azzal függhet össze, hogy Dessewffy Emilnek a Budapesti Híradóban D. álnév alatt az 1845. július 6. és 18. között (a 210. számtól 217. számig) megjelent cikkei Kemény a regény írása közben olvashatta. A cikkekre utalás van egy levelében is: *Kemény Jósika Miklósnak*, Kapud, 1845. dec. 15. = *Kemény Zsigmond levelezése*, i. m., 59. A levélhez kapcsolt jegyzetek itt elég hiányosak. Vö. még PINTÉR Borbála, *A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a Gyulai Pálban = A sors kísértései*, i. m., 217.

²² „Itt a késő idő dacára is minden percben előkerülhetnek azon érdekes főtördelések, melyek néhány nap óta Fehérvárt divatba jöttek, s melyeket olvasóim, ha Szatmár- vagy Heves megyében tisztújításokat láttak, igen világosan képzelhetnek.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, (1967), i. m., I, 220–221.

²³ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében* = K. Zs., *Korkívánatok*, i. m., 8–17.

a jelen ismerete is segít megérteni a múltat”.²⁴ S noha az ilyen esetek a későbbiekben visszaszorulnak, a regény szövegének és Kemény publicisztikai életművének az összefüggése még így is látványosan mutatja a narrátornak a történet alakításában megmutató irányító szerepét, s azt a tendenciát, hogy az ábrázolt eseményeket a kortárs olvasónak a megírás jelenéhez mérten kell megértenie. Márpedig ez a célzatos és példázatos zsarnoktoposz aktualizálására is ráérthető – hogy aztán a regény egészének a kompozíciója fokozatosan fel is számolja ezt a fenntartott és sugallt olvasói várakozást.

A regény ugyanakkor erősen támaszkodik bizonyos, Kemény számára hagyományként létező poétikai-műfaji kódok használatára is. Ezekre a Kemény-szakirodalom kevesebb figyelmet fordított, pedig ennek éppen itt, az első Kemény-regény kapcsán kiemelt jelentősége van. Csak két, igencsak feltűnő példát említve a 18. századi poétikák hatására: egyfelől a „dialogusregény” (Dialogroman), másfelől a levélregény integrálása alakítja a *Gyulai Pál* olvasási módját.

A regény első felében szereplő, dialogikus szerkezetű, drámai szerkesztésű részeknek a helye nem látszik ötletszerűnek, hiszen először ez a forma egy színdarab előkészületei kapcsán bukkan föl, ráadásul a cselekvény későbbi fejleményei alapján éppen itt indul a megtévesztésnek az a színpadi illúzióra emlékeztető jellege, amely a szereplők későbbi sorsát megpecsételi.²⁵ A regény elemzői többnyire nem tudtak értelmet adni ennek a megoldásnak, s Bényei Péter magvas fejtegetései is csak a korabeli magyar irodalom 19. századi periódusának műfajelméleti meghatározásaival kívánják elszámolni,²⁶ pedig talán érdemes az irodalmi tradícióval is számot vetni: a dialogusregény ugyanis legitim, bár nem túl sűrűn alkalmazott műfaja a 18. századnak. Mindaz, ami Kemény elméleti írásaiban a korszaknak a dráma és regény viszonyára vonatkozóan szerepel, természetesen releváns része az író poétikai tájékozódásának, csak Kemény a célja érdekében vissza tudott nyúlni egy korábbi, a magyar irodalomban szórványos felbukkanó zsánerhez is. A műfaj meghatározása egyébként már az 1970-es években belekerült a Világirodalmi Lexikonba, bár ez a rövid szócikk egyáltalán nem tud magyar nyelvű felbukkanásáról.²⁷ Érdemes lenne egyszer majd külön is végiggondolni ezt a folyamatot, annyit azonban talán nem fölösleges rögzíteni, hogy – megítélésem szerint – az *Uránia* című folyóirat első számában megjelent, töredékben maradt és névtelen szöveg (*A' fej-veszteség*),²⁸ bár látszólag egy regény kezdete, valójában a dialogusregény 18. szá-

²⁴ Megjegyzem, az idézett példákra is felhívta itt a figyelmet Szegedy-Maszák Mihály, de értelmezni ennél bővebben nem kívánta őket: SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 123.

²⁵ Erre figyelmeztet a regény legutóbbi kiadását sajtó alá rendező Dobás Kata kíséret tanulmánya: KEMÉNY, *Gyulai Pál*, (2011), *i. m.*, II, 280.

²⁶ BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 170–200.

²⁷ HERMANN István, *Dialogusregény = Világirodalmi Lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1971, II, 703.

²⁸ A szöveget lásd *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 72–83.

zadi kísérlete. A szöveg alcíme is ezt erősíti („Egy hazai dramatizált történet”) – ez ugyanis erősen emlékeztet Goethe terminusára, ahogyan ő az *Urgoetz*-ot meghatározta („Geschichte, dramatisiert”).²⁹ Kemény regénye felől visszatekintve ennek azért van jelentősége, mert úgy tűnik, a dialógusregénynek voltak előzményei a magyar irodalomban (még ha ez nem mérhető is a német irodalom termékeihez), mi több, a korabeli műfajpoétikai rendszerekben sem volt ismeretlen ez a zsáner.³⁰ Ilyenformán pedig a *Gyulai Pál*ban való felbukkanása sem látszik előzmény nélküli, újító gesztusnak: inkább egy rejtett hagyomány funkcionális beépítésének.

Hasonló a helyzet a regény vége felé felbukkanó, másik poétikai megoldással is. Az akkor még az olvasó számára nem azonosított kilétű apácafőnöknő, Anna ugyanis egy naplót bíz rá bizalmasára, Teréz nővérre, amelynek hangsúlyozottan nem teljes szövegét, hanem kiragadott, s ezért fragmentált darabjait a regény elkezdí közölni – természetesen a narráció korábban már elemzett gyakorlata szerint úgy, hogy a válogatás a narrátor önkényére vezettetik vissza.³¹ Kemény itt egy szentimentális naplóregényt hoz létre: beépít egy szubjektív, női tudatot tükröző közlésformát, amelynek ráadásul önelemző jellege egy szerelmi kapcsolathoz való viszonyt tárgyiasít. Ez ismételtelen egy jóval korábbi poétikai hagyomány mozgósítását jelenti, csak hogy ez éppen azért lesz funkcionális, mert a részlet az identitás kérdésével kapcsoltatik össze (ezáltal lehet világos, hogy Anna azonos Tiefenbach grófnővel, azaz Senno feleségével, Eleonórával), valamint a naplóban feltárolt szerelmi kapcsolat voltaképpen egy prostituálódás története, s nem egy felhőtlen szerelem. Azaz Kemény olyan módon értelmezi itt át az érzékenységek reprezentatív műformáját, hogy az az eredetéhez képest jelentősen új jelentésekkel töltődjön fel – vagyis nem imitációról, hanem tudatos újraalakításról lehet immár beszélünk.

Ez a két utóbbi példa élesen rávilágít arra, hogy a *Gyulai Pál* zavarba ejtő jellege részben a korábbi irodalmi tradíció és a kortárs befogadás kódjainak a provokáló felhasználásában áll. Ezt pedig aligha lehet megragadni, ha eltekintünk az 1840-es évek magyar prózájának sokszínű, számos eltérő kísérletet is magában foglaló jellegétől: hiszen ez az a mezőny, amelyhez Kemény egykorúan igazodott, s amelyet számos ponton és számos bámulatosan izgalmas prózapoétikai megoldásával igyekezett is meghaladni.

²⁹ Vö. Hans-Gerhard WINTER, *Probleme des Dialogs und des Dialogromans in der deutschen Literatur des 18 Jahrhunderts*, Wirkendes Wort, 1970, 39.

³⁰ Erre nézvést a német irodalom kapcsán lásd Hans-Gerhard WINTER, *Dialog und Dialogroman in der Aufklärung: Mit einer Analyse von J. J. Engels Gesprächstheorie*, Darmstadt, Thesen Verlag Wovinkel, 1974. A magyar vonatkozások vázlatos felvetése: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 280–281.

³¹ Mint például a következő helyen: „Minthogy olvasóim képzelődése könnyen kitöltheti az apró hézagokat, melyek egy szívviszony fejlődésének előadásában támadhatnak, nincs miért naponként az erdélyi fejedelmet szép Armidájához kísérem, s néhány lapot Tiefenbach grófné *Emlékezései*-ből belétekinvés nélkül átfogathatunk!...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, (1967), i. m., II, 288.

MÁRTON SZILÁGYI

*Archaische Formen und Modernität**(Zsigmond Kemény: Pál Gyulai)*

Der Aufsatz beschäftigt sich mit dem ersten, 1847 veröffentlichten Roman von Zsigmond Kemény. Das Werk wird im Kontext der damaligen zeitgenössischen ungarischen Literatur untersucht und sowohl die wichtigsten Handlungselemente, als auch die historischen Zusammenhänge der Entstehung werden im Beitrag fokussiert. Als historischer Roman gehört das Werk zu einer epischen Tradition, die sich mit Hilfe der Stoffgeschichte beschreiben lässt. Der Aufsatz stellt die Hypothese auf, dass der Roman frühere Erzählformen aufgreift, d. h. auf die Erzählweisen des Brief- und des Dialogromans Bezug nimmt, wobei diese beiden in der ungarischen Literatur jenes Zeitalters viel weniger bekannt waren, als in der deutschen Schreibtradition. Demzufolge entfalten sich die Wirkung und die Bedeutung des Romans teilweise eben aus der Spannung, die zwischen der früheren, einigermaßen altmodischen epischen Tradition und der modernen, romantischen Betrachtung des Werkes besteht. Kemény konnte diese epischen Modelle in eine neue Fassung des Romans organisch integrieren.